

بررسی روابط بینامتنی قرآنی در صحیفه رضویه

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۰/۶ تاریخ پذیرش: ۹۳/۱/۷

قاسم مختاری؛ دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه اراک

سحر محبی؛ کارشناس ارشد زبان و ادبیان عربی

چکیده

بینامتنی از مباحث جدید نقد ادبی است که به بررسی روابط بین متونی پرداخته و موجب آفرینش متن جدید می‌شود. بر اساس این نظریه، متون و گویندگان آنها متأثر از یکدیگر بوده و آگاهانه و یا ناخودآگاه از سرچشمه‌های ادبی و فکری یکدیگر بهره جسته‌اند.

ظهور آیات قرآن کریم در صحیفه رضویه که در بردارنده ادعیه، زیارات و سخنان گهربار و گرانسنگ امام رضا علیه السلام است، قبل از هر امری نشانگر تأثیر کلام وحی بر شیوه ادبیات امام بوده است. روابط بینامتنی قرآن کریم با صحیفه رضویه، به گونه‌ای زیبا و هماهنگ صورت پذیرفته است و عمق این تأثیرپذیری لفظی و معنوی در صحیفه کاملاً نمایان است. اجرای عملیات بینامتنی در ادعیه صحیفه رضویه وجود مکالمه‌ای مستمر میان صحیفه و قرآن کریم را به اثبات رسانده و با توجه به تعامل مستقیم حضرت با قرآن کریم و آموزه‌های دینی، به نظر می‌رسد نوع روابط بینامتنی از نوع نفی جزئی و متوازی باشد تا از نوع نفی کلی (معنای متن حاضر مخالف با متن غایب است). در حقیقت تبلور آیات قرآنی در صحیفه امام رضا علیه السلام زمینه ماندگاری این گوهر گرانسنگ را به وجود آورده است.

این جستار به بررسی برخی از ادعیه صحیفه رضویه از منظر روابط بینامتنی می‌پردازد و پس از ارزیابی آنها بر اساس اصول و قواعد این نظریه، بر آن است تا میزان تأثیرپذیری امام رضا علیه السلام در ادعیه خود از آیات و روایات را تبیین کند.

کلید واژه‌ها: قرآن کریم، صحیفه رضویه، بینامتنی، ادعیه.

مقدمه

بینامتنی (intertextuality) از پدیده‌های نو ظهور در نقد ادبی معاصر به شمار می‌آید که روابط بین متون را مورد کنکاش قرار می‌دهد. این رویکرد از رویکردهایی است که در تمامی حوزه‌ها رسوخ کرده و تحولات شگرفی را در آن حوزه‌ها به وجود آورده است. اگر چه ژولیا کریستوا^۱ را مبدع نظریه بینامتنی می‌دانند؛ اما پیش از او نیز میخائیل باختین^۲ تحت عناوین دیگری این موضوع را مورد بررسی قرار داده بود؛ ولی در نهایت این کریستوا بود که نام «بینامتنیت» را بر آن نهاد.

کریستوا بینامتنی را فضایی در نظر گرفته است که در آن متون با هم برخورد می‌کند و «یک متن، جایگشتی از متون و بینامتنی در فضای یک متن مفروض است که در آن گفته‌های متعددی اخذ شده از دیگر متون با هم مصادف می‌شود و یکدیگر را خنثی می‌کند.»^۳ این گفته بر این اصل استوار شده که متن‌های گوناگون در شکل‌گیری متون نوین نقش دارند و می‌توان حضور برخی از آنها را لمس کرد. بنابر مکالمه باوری باختین «هر سخن با سخن‌های پیشین که موضوع مشترکی داشته باشند و با سخن‌های آینده که به یک معنا پیشگویی و واکنش به آنهاست گفتگو می‌کند.»^۴ بنابراین هر متن، خود بینامتنی است که ریشه در متون گذشته داشته و در متون آینده نیز تأثیر خواهد داشت.

«نظریه بینامتنی بر ضرورت وجود رابطه میان متون مختلف تأکید دارد و وجود این رابطه‌ها را سبب معنادار بودن یک متن می‌داند و اصولاً یک متن جدید را زاییده متون قدیم یا معاصر آن متن به شمار می‌آورد. با پیدایش این نظریه، ناقدان عرب ریشه آن را در ادبیات خویش جستجو و آن را شکل تکامل یافته آراء نقدی و بلاغی ادب کهن خویش دانسته‌اند. عده‌ای نیز آن را به عنوان نظریه‌ای جدید که با اصطلاحات موجود در میراث ادبیات خود تفاوت‌هایی دارد پذیرفتند.»^۵

ظهور آیات و مفاهیم قرآن در کلام امام رضا علیه السلام قبل از هر امری نشانگر تأثیر کلام وحی بر شیوه ادبیات امام بوده است. امام علیه السلام از جمله بزرگان دین بود که عمری را با این گنجینه بی پایان الفاظ و مفاهیم و مضامین والای آن مانوس بود. این نوشتار در واقع بر آن است تا میزان بهره‌مندی آیات قرآنی در صحیفه امام رضا علیه السلام را از دیدگاه نقد ادبی جدید مورد بحث قرار دهد.

۸۵ در ابتدا به بررسی اجمالی نظریه بینامتنی پرداخته می‌شود و سپس با اجرای عملیات بینامتنی به بیان نمونه‌هایی از تناسبات کلام امام علیه السلام با قرآن می‌پردازیم. پژوهش‌های متعددی در زمینه صحیفه مبارکه انجام شده است؛ ولی در مورد جنبه بینامتنی آن با قرآن کریم از نگاه نقد ادبی جدید کمتر بحث شده است. در این مقاله مواردی چند از ادعیه صحیفه رضویه مورد بررسی قرار گرفته است.

نظریه بینامتنی

کریستوا نظریه بینامتنی را برای تمامی متون حتمی می‌داند. در واقع تعریف کریستوا از بینامتنی که هر متن برگرفته شده و تحولی از بسیاری از متون دیگر است دو اصطلاح "متن حاضر" و "متن غایب" را وارد مباحث بینامتنی کرد. متن موجود همان متن حاضر و متونی که با متن کنونی تعامل دارند را متن غایب نامیده‌اند؛ یعنی هر گونه متنی حاصل یک فرآیند تبدیل از متون دیگر است.^۶

محمد مفتاح از منتقدان معاصر عرب، از کریستوا تأثیر پذیرفته و از روابط بینامتنی با واژه "التناسبات" تعبیر می‌کند و آن را چنین تعریف می‌کند: «بینامتنی، تعامل متون گونه‌گون با یکدیگر در کمّ و کیفهای مختلف است.»^۷ عزام نیز بینامتنیت را «به وجود آمدن یک متن جدید از متون گذشته یا معاصر آن متن می‌داند به گونه‌ای که متن تازه خلاصه‌ای از متون متعددی است که مرزهای آنها از میان رفته و شکل و متد تازه‌ای پیدا کرده است، به گونه‌ای که چیزی جز ماده

اولیه از متون گذشته باقی نمانده آن هم به صورتی که متن اصلی در متن جدید غایب است و تنها افراد خبره و اهل فن قادر به تشخیص آن خواهند بود.^۸ بینامتنی، یعنی اینکه متن منعزل از گذشته خود نیست، بلکه با مناسبات فرهنگی و ادبی گذشته نیز درگیر است. به عبارت دیگر متن در خلأ به وجود نمی‌آید، بلکه آن را در درون یک متن بزرگتر مطالعه می‌کنیم.

روابط بینامتنی صحیفه امام رضا علیه السلام با آیات قرآن کریم

بینامتنیت در بر دارنده سه جزء کلی است:

الف) متن حاضر: هر متن یا متن موجود

ب) متن غایب: یا متن سابق

ج) عملیات بینامتنی: روابط بین دو متن

انتقال لفظ از متن پنهان به متن حاضر عملیات بینامتنی نام دارد که تبیین آن مهم‌ترین بخش نظریه بینامتنی در تفسیر متون است. در این مقاله متن حاضر: دعاهایی از صحیفه رضویه و متن غایب: آیات قرآن کریم نامیده می‌شود.

حضور متن غایب در متن حاضر به سه صورت انجام می‌گیرد که از آن به قانون‌های سه گانه بینامتنی نام برده‌اند: قانون اجترار یا نفی جزئی؛ قانون امتصاص یا نفی متوازی و قانون حوار یا نفی کلی. این قوانین سه گانه روابط بین متن حاضر و غایب را تفسیر می‌کند.^۹

خلاصه روابط برقرار شده بین متن حاضر و متن غایب را می‌توان این چنین بیان کرد:

۱. نفی جزئی یا اجترار: وجود جزئی از متن غایب در متن حاضر که ممکن است به صورت یک جمله یا یک عبارت یا یک کلمه باشد.

۲. نفی متوازی یا امتصاص: در نفی متوازی، متن پنهان به صورتی در متن حاضر به کار رفته که جوهره آن تغییر نکرده است و وجود کلمات کلیدی ذهن را به سمت متن غایب رهنمون می‌سازد.

۳. این نوع از روابط، بالاترین درجه بینامتنی است و نیاز به خوانشی عمیق دارد که متن پنهان را دریابد؛ در این نوع از روابط، متن پنهان بازآفرینی شده و به گونه‌ای که در خلاف معنای متن پنهان به کار رفته است. معمولاً این امر ناخودآگاه روی می‌دهد و شاعر یا نویسنده مقطعی از متن غایب را در متن خود می‌آورد؛ در حالی که معنای متن یافته است؛ زیرا هیچ نوع سازشی بین متن غایب و متن حاضر وجود ندارد.^{۱۰}

۸۷ برای بررسی این روابط در گزیده‌ای از ادعیه امام رضا علیه السلام که تأثیرپذیری کلام وی را از آیات به اثبات رسانده است، به این چند عنصر نیاز است تا این روابط بینامتنی مورد تحلیل قرار گیرد. از جمله: متن حاضر (ادعیه امام علیه السلام، متن غایب (آیات قرآن) و اجرای عملیات بینامتنی.

الف) دعا برای نجات از گرفتاری‌ها

متن حاضر:

«اللَّهُمَّ إِنَّ ذُنُوبِي وَكَثْرَتَهَا قَدْ أَخْلَقَتْ وَجْهِي عِنْدَكَ وَحَجَبْتَنِي عَنِ اسْتِيْهَالِ رَحْمَتِكَ وَبَاعَدْتَنِي عَنِ اسْتِيْجَابِ مَغْفِرَتِكَ وَ لَوْ لَا تَعَلَّقْتَنِي بِالْإِثْمِ وَ تَمَسَّكْتَنِي بِالذُّعَاءِ وَ مَا وَعَدْتَ أَمْثَالِي مِنَ الْمُسْرِفِينَ وَ أَشْبَاهِي مِنَ الْخَاطِئِينَ وَ أَوْعَدْتَ الْقَانِطِينَ مِنْ رَحْمَتِكَ بِقَوْلِكَ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَيَّ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ»^{۱۱}

ترجمه: خداوندا؛ گناهانم و زیادی آن مرا نزد تو شرمسار و بی‌آبرو نموده است و مرا از شایستگی رحمت تو محروم کرده و از سزاوار بودن آموزش تو دور ساخته و اگر آویختن من به لطف و نعمتهای تو و چنگ زدنم به دعا نبود و آنچه به امثال من از گناهکاران و نظائر من از خطاکاران وعده کرده‌ای و بیم و تهدیدی که به نامیدان از رحمت داده‌ای به این فرمایشت: ای بندگان من که بر خود اسراف و ستم کرده‌اید! از رحمت خداوند نومید نشوید که خدا همه گناهان را می‌آمرزد؛ زیرا او بسیار آمرزنده و مهربان است.

متن غایب:

﴿قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾ (زمر: ۵۳)

ترجمه: بگو: ای بندگان من که بر خود اسراف و ستم کرده‌اید! از رحمت خداوند نومید نشوید که خدا همه گناهان را می‌آمرزد؛ زیرا او بسیار آمرزنده و مهربان است.

عملیات بینامتنی: امام رضا علیه السلام این دعا را برای برطرف شدن گرفتاری‌های مهم فرموده است. روایت شده که شخصی از امام درخواست کرد تا دعایی به او بیاموزد که در سختی‌ها و گرفتاریها بخواند. آن حضرت این دعا را فرمودند و گفتند که این دعا را در گرفتاریهای سخت بخوان که اجابت می‌شود.^{۱۲} امام در این دعا به شکلی زیبا و آگاهانه با آیه ۵۳ سوره زمر که از امیدبخش‌ترین آیه‌ها است، تعامل بینامتنی برقرار ساخته است. خداوند در آیه به بندگان خود نوید آمرزش و بخشایش می‌دهد. این آیه در این مورد روشنگری می‌کند که راه توبه و بازگشت بر روی همگان باز است و بندگان با آگاهی می‌توانند لغزش‌ها را جبران کرده و در راه درست گام بردارند. از امیرالمؤمنین علی علیه السلام آورده‌اند که در کران تا کران قرآن آیه‌ای گسترده تر و جهان شمولتر از این آیه نیست و خداوند گناهان را برای کسی که بخواهد یکسره می‌آمرزد.^{۱۳} خداوند در این آیه بندگان خود را مورد نداد قرار می‌دهد و می‌گوید: یا عبادی: ای بندگان من، از رحمت خدا ناامید نشوید که خداوند تمام گناهان را می‌بخشد. امام رضا علیه السلام نیز در این دعا به صورت آگاهانه و آشکارا کلام خود را به کلام الهی مزین نموده است. ابتدای دعا، امام از رابطه نفی متوازی بهره برده است؛ چرا که از مضمون آیه استفاده کرده است و سپس بعد از آن از عین آیه در متن حاضر خود برای بیان مقصود استفاده کرده که از نوع نفی جزئی (اجترار) است.

متن حاضر:

«وَحَدَّرْتَ الْفَائِظِينَ مِنْ رَحْمَتِكَ فَقُلْتَ مَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ»^{۱۴}

ترجمه: و نا امیدان از رحمتت را بر حذر داشته‌ای و فرموده‌ای: جز گمراهان، چه کسی از رحمت پروردگارش مأیوس می‌شود؟!

امام رضا علیه السلام در این دعای خود نیز از کلام وحی بهره برده است و با آیه ۵۶ سوره حجر تعامل بینامتنی برقرار نموده است که خداوند می‌فرماید:

متن غایب:

«مَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ» (حجر: ۵۶) جز گمراهان، چه کسی از رحمت پروردگارش مأیوس می‌شود؟!

در این آیه خداوند به بندگان خود می‌گوید که از رحمت او نومید نشوند؛ زیرا که فقط گمراهان و کسانی که در طریق پروردگار خطا نمودند و به کمال قدرت او پی نبردند از رحمت پروردگار ناامید می‌شوند. از این آیه شریفه این نکته برداشت می‌شود که ابراهیم هرگز از رحمت خدا نومید نشده بود و این تنها برداشت فرشتگان بود که چنین تصور می‌کردند و او به آنان خاطر نشان ساخت که هرگز دچار یأس نشده است.^{۱۵}

عملیات بینامتنی: در بررسی رابطه بینامتنی این دعا می‌توان گفت این رابطه از نوع نفی جزئی است؛ چرا که امام در ابتدای دعای خود به عینه از آیات الهی استفاده نموده تا با استناد به این آیه به دعای خود رسمیت ببخشد و سپس از نوع نفی متوازی استفاده کرده است مبنی بر این که از مضمون خود آیات برای ادامه این دعا استفاده نموده است که امام به صورت صریح و آشکارا این کار را انجام داده است.

متن حاضر:

«ثُمَّ نَدَبْنَا بِرَأْفَتِكَ إِلَى دُعَايِكَ فَقُلْتَ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ»^{۱۶}

ترجمه: سپس از روی مهر و محبت ما را به دعا کردن و راز و نیاز با خودت فراخواندی و فرمودی: مرا بخوانید تا (دعای) شما را بپذیرم! کسانی که از عبادت من تکبر می‌ورزند به زودی با ذلت وارد دوزخ می‌شوند!

متن غایب:

﴿ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ﴾ (غافر: ۶۰)

ترجمه: مرا بخوانید تا (دعای) شما را بپذیرم! کسانی که از عبادت من تکبر می‌ورزند به زودی با ذلت وارد دوزخ می‌شوند.

امام باقر علیه السلام در تفسیر این آیه شریفه فرمودند: منظور از عبادت در اینجا دعاست و همانا بالاترین عبادت‌ها دعا کردن است و از ایشان سوال شد بهترین عبادت چیست؟ فرمود: هیچ چیز نزد خدا با فضیلت‌تر از این نیست که به درگاه او مسألت شود و از آنچه نزد اوست طلب گردد.^{۱۷} پروردگار در این آیه با صراحت تمام از بندگان خود می‌خواهد تا از او بخواهند تا اجابت کند و نیز در ادامه آیه می‌فرماید که کسانی که از عبادت او که در اینجا همان دعا کردن است، روی برگردانند به دوزخ سرنگون می‌شوند. امام رضا علیه السلام نیز در این دعای خود از این آیه شریفه استمداد جسته است تا از این طریق بر تأثیر کلام خود بیفزاید. بنابراین رابطه بینامتنی در این فراز از دعای امام از نوع نفی جزئی است که آن حضرت به طور آشکارا و آگاهانه از آن در کلام خود بهره برده است.

متن حاضر:

«اللَّهُمَّ قُلْتَ فِي كِتَابِكَ وَ قَوْلِكَ الْحَقُّ الَّذِي لَا خُلْفَ لَهُ وَ لَا تَبْدِيلَ يَوْمَ نَدْعُو كُلَّ أَنَسٍ بِأَمَامِهِمْ»^{۱۸}

ترجمه: خدایا تو در کتاب خود فرموده‌ای و گفتار تو حق است و تخلف ندارد و ثابت است و دگرگون نمی‌گردد. روزی را که هر گروهی را با پیشوایشان می‌خوانیم.

متن غایب:

﴿يَوْمَ نَدْعُو كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ فَمَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُوْتِكَ بِقُرْءُونَ كِتَابِهِمْ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا﴾ (اسراء: ۷۱)

ترجمه: روزی را که هر گروهی را با پیشوایشان می‌خوانیم! کسانی که نامه عملشان به دست راستشان داده شود، آن را (با شادی و سرور) می‌خوانند و به قدر رشته شکاف هسته خرمایی به آنان ستم نمی‌شود.

۹۱

حسنا

عملیات بینامتنی: در این آیه قرآن کریم به یکی از رازهای کرامت انسان و مسئولیت خطیری که به خاطر آن متوجه انسان می‌گردد، پرداخته است. در تفسیر این آیه دیدگاهها متفاوت است. به باور برخی منظور این است که: و روزی را بیاد آورید که مردم را به همراه پیامبرانشان و یا به وسیله آنان فرا می‌خوانیم. مفهوم آیه این است که در روز رستاخیز ندا داده می‌شود که هان ای انسانها! پیروان ابراهیم، موسی، مسیح و پیروان محمد صلی الله علیه و آله بیایند. آنان که پیروی این پیامبران خدا را نمودند گام جلو می‌گذارند و کارنامه خود را با دست راست دریافت می‌کنند، آنگاه ندا می‌دهند که پیروان شیطان بیایند. برخی دیگر بر این باورند که منظور این است که: و روزی را بیاد آورید که هر امتی را با نام و نشان کتابشان فرا می‌خوانند و ندا می‌رسد که هان ای پیروان تورات! ای پیروان انجیل! ای پیروان قرآن! بیایند. گروه دیگر می‌گویند منظور این است که مردم را با نام و نشان رهبران فکری و دانشمندان دینی که از آنان پیروی نموده‌اند ندا می‌دهند. روایتی از پیامبر گرامی آوردند که این سه باور و دیدگاه در آن گرد آمده است. ایشان می‌فرماید: آن روز مردم با نام و نشان امام زمان خود، کتاب پروردگار خویش و سیره و سنت پیامبرشان فرا خوانده می‌شوند.^{۱۹} در نتیجه با توجه به توضیحات در مقدمه، این نوع رابطه بینامتنی از نوع نفی جزئی است؛ چرا که امام برای بیان مقصود خود به طور صریح و آشکارا از خود آیه در متن حاضر بهره برده است.

متن حاضر:

«وَذَلِكَ يَوْمَ النُّشُورِ إِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ وَبُعِثَرَا مَا فِي الْقُبُورِ»^{۲۰}

ترجمه: و آن روز رستاخیز است هنگامی که در صور دمیده شود و آنچه در میان گورها است بیرون افکنده شود.

امام رضا علیه السلام در این فراز از دعای خود عینا با آیه شریفه زیر تعامل بینامتنی برقرار می‌کند که خداوند متعال می‌فرماید:

متن غایب:

﴿أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعِثَرَا مَا فِي الْقُبُورِ﴾ (عادیات: ۹) آیا نمی‌داند در آن روز که تمام کسانی که در قبرها هستند برانگیخته می‌شوند.

عملیات بینامتنی: در حقیقت این آیه هشداری سخت به کسانی است که روز رستاخیز را انکار می‌کنند. خداوند در این آیه به آنان می‌فرماید: آیا این انسان تنگ چشم و بخیل نمی‌داند آن‌گاه که در رستاخیز هر آنچه در گورهاست بیرون ریخته می‌شود؟ این آیه با این بیان روشن به انسانها هشدار می‌دهد و آنان را از گناه و زشتی و خصلتهای نکوهیده باز می‌دارد و روشنگری می‌کند که چیزی بر او پوشیده نخواهد ماند و بی تردید در روز رستاخیز پاداش‌ها و کیفرها براساس عدالت است.^{۲۱}

امام در این فراز از دعای خود آگاهانه و آشکارا با کلام وحی تعامل برقرار کرده است و این رابطه از نوع نفی جزئی است؛ چرا که امام عین آیه را در دعای خود ذکر کرده است.

(ب) دعا برای پیدا شدن گمشده

متن حاضر:

«وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ. اللَّهُمَّ إِنَّكَ تَهْدِي مِنَ الضَّلَالَةِ وَ

تُنَجِّي مِنَ الْعَمَى وَ تَرُدُّ الضَّالَّةَ، صَلَّى عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ وَ اغْفِرْ لِي وَ رُدِّ ضَالَّتِي وَ صَلَّى عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ»^{۲۲}

ترجمه: کلیدهای غیب، تنها نزد اوست و جز او، کسی آنها را نمی‌داند. او آنچه را در خشکی و دریاست می‌داند؛ هیچ برگی (از درختی) نمی‌افتد، مگر اینکه از آن آگاه است و نه هیچ دانه‌ای در تاریکیهای زمین و نه هیچ تر و خشکی وجود دارد، جز اینکه در کتابی آشکار [در کتاب علم خدا] ثبت است. خداوند! براستی که تو از گمراهی به هدایت می‌کشانی و از کوری رهایی می‌بخشی و گمشده را باز می‌گردانی. بر محمد و آل محمد درود فرست و مرا بیمارز و گمشده‌ام را باز گردان و بر محمد و آل او درود و سلام بفرست.

متن غایب:

﴿وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾ (انعام: ۵۹)

ترجمه: کلیدهای غیب، تنها نزد اوست و جز او، کسی آنها را نمی‌داند. او آنچه را در خشکی و دریاست می‌داند؛ هیچ برگی (از درختی) نمی‌افتد، مگر اینکه از آن آگاه است و نه هیچ دانه‌ای در تاریکیهای زمین و نه هیچ تر و خشکی وجود دارد، جز اینکه در کتابی آشکار [در کتاب علم خدا] ثبت است.

عملیات بینامتنی: امام رضا علیه السلام این دعا را برای پیدا شدن گمشده‌شان فرموده‌اند و از ایشان روایت شده که فرمودند: هرگاه چیزی از شما گم شد این دعا را بخوانید. در این آیه قرآن که امام در ابتدای دعای خود بدان اشاره می‌کند آفریدگار هستی روشنگری می‌کند که کلیدهای غیب و اسرار جهان و جهانیان را او می‌داند و چیزی از غیب و راز و رمزها بر او پوشیده نیست. برخی بر این باورند که منظور این است که مقدرات نهانی و سرنوشت‌های غیبی نزد اوست و اوست که هر چه را به هر کدام از بندگانش خواست و شایسته دید اعلان می‌کند.

برخی دیگر نیز معتقدند که منظور این است که وسیله دست یافتن به غیب نزد خداست و اوست که می‌تواند روزنه غیب را بر روی هر بنده شایسته‌اش که می‌خواهد بگشاید.^{۲۳} امام در این دعا به گونه‌ای آگاهانه و صریح با این آیه از قرآن رابطه بینامتنی برقرار ساخته است و این رابطه از نوع نفی جزئی است.

ج) دعا برای نجات از شرّ ظالم

متن حاضر:

«اللَّهُمَّ طَمَّهْ بِالْبَلَاءِ طَمَّاً وَ غُمَّهْ بِالْبَلَاءِ غَمَّاً وَ قُمْهْ بِالْأَذَى قَمَّاً وَ اِرْمِهْ بِيَوْمٍ لَا مَعَادَ لَهُ وَ سَاعَةَ لَا مَرَدَّ لَهَا وَ اَبِحْ حَرِيمَهُ وَ صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَ اَهْلِ بَيْتِهِ عَلَيْهِ وَ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ وَ قِنِي شَرَّهُ وَ اَكْفِنِي أَمْرَهُ وَ اصْرِفْ عَنِّي كَيْدَهُ وَ اَحْرِجْ قَلْبَهُ وَ سُدِّ فَاهُ عَنِّي وَ خَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا. وَ عَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَ قَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا. اِخْسَوْا فِيهَا وَ لَا تُكَلِّمُونِ. صَهْ صَهْ صَهْ صَهْ»^{۲۴}

ترجمه: خداوند! او را در بلا فرو ببر و او را به بلا بیوشان و بی در پی بر او ناراحتی و آثار وارد کن و گرفتار کن به روزی که بازگشت ندارد و ساعتی که برایش گرداندنی نیست و حرمتش را از بین ببر و درود فرست بر محمد و اهل بیت او که سلام بر او و آنان باد و مرا از شر او نگهدار و در امر او کفایت کن و مکر و حيله او را از من بازگردان و قلب او را در مشقت افکن و دهانش را از بدگویی من ببند و همه صداها در برابر (عظمت) خداوند رحمان، خاضع می‌شود و جز صدای آهسته چیزی نمی‌شنوی! (در آن روز) همه چهره‌ها در برابر خداوند حیّ قیوم، خاضع می‌شود و مأیوس (و زیانکار) است آن که بار ستمی بر دوش دارد! (خداوند) می‌گوید: دور شوید در دوزخ، و با من سخن مگویید! ساکت باش ساکت باش ساکت باش... .

متن غایب:

الف) ﴿وَ خَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا﴾ (طه: ۱۰۸) و همه صداها در برابر (عظمت) خداوند رحمان، خاضع می‌شود و جز صدای آهسته چیزی نمی‌شنوی.

ب) ﴿وَعَنْتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا﴾ (طه: ۱۱۱) و (در آن روز) همه چهره‌ها در برابر خداوند حیّ قیوم، خاضع می‌شود و مایوس (و زیانکار) است آن که بار ستمی بر دوش دارد.

ج) ﴿اٰخِسُوْا فِيْهَا وَاَلَّا تَكْلُمُوْنَ﴾ (مؤمنون: ۱۰۸) دور شوید در دوزخ و با من سخن مگویید.

عملیات بینامتنی: در این فراز از دعا، امام به طور صریح و آشکارا به این آیه از کلام وحی اشاره نموده است. این در حالی است که از ایشان روایت شده که شخصی خدمت امام صادق رسید و نسبت به کسی که به او ستم نموده شکایت کرد. امام رضا علیه السلام به او فرمود: چرا دعای مظلوم را که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به امیر المؤمنین تعلیم داده‌اند را نمی‌خوانی؟ هیچ مظلومی آن را علیه ظالم نمی‌خواند مگر آنکه خدا او را یاری دهد و از شر آن ظالم او را کفایت نماید و آن دعا همین است که امام رضا علیه السلام فرمودند. در واقع وقتی که گناهکاران از خداوند خواستند که دوباره به آنها فرصت بدهد خداوند آیه ۱۰۸ مؤمنون را در پاسخ به آنها آورد و گفت: به سان سگ‌ها دور گردید و خاموش شوید و به درون آتش بروید. این پاسخ و واژه در مورد سگ‌ها و در پاسخ به سر و صدای بی‌جا و زوزه آنها بکار می‌رود و اگر در مورد انسانی بکار رود نشانگر نهایت خفت و خواری او و نیز در خور کیفر بودن اوست و در این آیه نیز به منظور به خفت کشانیدن دوزخیان و نشان دادن خشم خود از آنان دستور داده می‌شود که دیگر لب فرو بندید و با من سخن مگویید. در این آیه اگرچه نکته مورد نظر به صورت نهی آمده است؛ اما بدان دلیل که در سرای آخرت، فرمان و هشدار دادن در کار نیست و عمل هم جای ندارد، به نظر می‌رسد مقصود همان نفی تقاضای آنان برای نجات از آتش و عذاب است.^{۲۵} در آیه ۱۰۸ و ۱۱۱ سوره طه قرآن با صراحت تمام از خفت و خواری سردمداران ستم یاد می‌کند. آنانی که بر سر مظلومان فریاد می‌کشند؛ ولی در آنجا دم بر نمی‌آورند و تنها صدای پاهایشان به گوش می‌رسد که آهسته به سوی سرنوشت سیاه خود گام می‌

سپارند.^{۲۶} امام رضا علیه السلام به خوبی و با صراحت و آگاهی تمام دعای خود را به این آیات شریف آراسته است و این رابطه از نوع نفی جزئی یا اجترار است.

نتیجه گیری:

- وجود روابط بینامتنی در صحیفه رضویه نشان دهنده انس، الفت و پیوند و همنشینی عمیق امام رضا علیه السلام با قرآن بوده و بررسی این روابط، کلام امام را در تمامی زمینه‌ها مورد تأیید قرار می‌دهد.

- ادعیه امام رضا علیه السلام به دلیل برخورداری از عناصر سادگی، زیبایی و جمال لفظی و معنوی و نیز دارا بودن مضامین ارزشمند مورد توجه بسیاری از دلدادگان قرار می‌گیرد.

- پس از بررسی روابط بینامتنی صحیفه با قرآن کریم به این نتیجه می‌رسیم که بهره‌گیری امام رضا علیه السلام از قرآن و مفاهیم آن، آگاهانه و در اغلب موارد به شکل مستقیم است.

- کارکرد آیات قرآن در صحیفه با کمترین تغییر در حوزه واژگان و معانی صورت گرفته و امام در این تعامل از شکل سطحی روابط بینامتنی بهره برده است.

- بررسی روابط بینامتنی در این پژوهش نشان داد که بیشترین شکل روابط بینامتنی از نوع تناس مستقیم یا آشکار و روابط میان آن بیشتر از نوع نفی جزئی (اجترار) و گاه نفی متوازی (امتصاص) است که امام با اندک تغییری در متن حاضر در تعامل با قرآن است. در این تعامل معمولاً معنای واژگان و عبارات با متن غائب (قرآن) موافق و هماهنگ است.

پی نوشت‌ها:

۱. ژولیا کریستوا (juliya kristeva)، فیلسوف، منتقد ادبی، روانکاو، فمینیست و رمان‌نویس بلغاری-فرانسوی است که از اواسط دهه ۱۹۶۰ در فرانسه زندگی می‌کند. ژولیا کریستوا بعد از انتشار نخستین کتابش، Semeiotikè در سال ۱۹۶۹ تاثیر زیادی در تحلیل انتقادی، نظریه فرهنگ و فمینیسم گذاشت. کارهای او شامل کتاب‌ها و مقاله‌های بسیار درباره نشانه‌شناسی، بینامتنیت و ابجکسیون (خواری) در حوزه‌های زبان‌شناسی، نظریه ادبی و نقد، روانکاوی، زندگی‌نامه‌نویسی و خود زندگی‌نامه‌نویسی، تحلیل سیاسی و فرهنگی، هنر و تاریخ هنر می‌شود. او یکی از پیشگامان ساختارگرایی هنگام اوج این نظریه در علوم انسانی بود. کارهای وی همچنین جایگاه مهمی در اندیشه پسا ساختارگرایی دارد.
۲. میخائیل میخائیلویچ باختین (Mikhail bakhtin)، فیلسوف و متخصص روسی ادبیات بود که آثار تأثیرگذاری در حوزه نقد و نظریه ادبی و بلاغی نوشته است. آثار او که به موضوعات متنوعی می‌پردازند، الهام‌بخش گروهی از اندیشمندان - از آن جمله مارکسیست‌های جدید، ساختارگرایان، پسا ساختارگرایان و نشانه‌شناس‌ها - بوده است. اینان، اندیشه‌های باختین را در نظریه‌های خود جا داده و ترکیب کرده‌اند. میخائیل باختین در ۱۸۹۵ به دنیا آمد و در ۱۹۷۵ درگذشت.
۳. آلن، گراهام، بینامتنیت، ص ۵۳.
۴. احمدی، بابک، ساختار و تأویل متن، ص ۹۳.
۵. مختاری، قاسم، بینامتنی قرآنی و روایی در شعر سید حمیری، ص ۱۹۸.
۶. رک: موسی، خلیل، قراءات فی الشعر العربی الحدیث و المعاصر، صص ۵۱-۵۲.
۷. مفتاح، محمد، تحلیل الخطاب الشعری، ص ۱۲۱.
۸. عزام، محمد، تجلیات التناس فی الشعر العربی، ص ۲۹.
۹. رک: میرزایی، فرامرز، روابط بینامتنی قرآن با اشعار احمد مطر، ص ۳۰۶.
۱۰. رک: همان.
۱۱. مجتهدی سیستانی، مرتضی، صحیفه رضویه، ص ۳۳۴.
۱۲. رک: مجتهدی سیستانی، مرتضی، صحیفه رضویه، ص ۳۳۴.
۱۳. رک: طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، ج ۱۲، صص ۵۷۳-۵۷۴.
۱۴. مجتهدی سیستانی، مرتضی، صحیفه رضویه، ص ۳۳۴.
۱۵. رک: طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، ج ۷، ص ۴۹۸.

حسنا

۱۶. مجتهدی سیستانی، مرتضی، صحیفه رضویه، ص ۳۳۴.
۱۷. رک: فیض کاشانی، محسن، تفسیر صافی، ج ۱۵، ص ۵۹۳.
۱۸. مجتهدی سیستانی، مرتضی، صحیفه رضویه، ص ۳۳۴.
۱۹. رک: طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، ج ۸، صص ۲۰۶-۲۰۷.
۲۰. مجتهدی سیستانی، مرتضی، صحیفه رضویه، ص ۳۳۵.
۲۱. رک: طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، ج ۱۵، ص ۱۳۰۰.
۲۲. مجتهدی سیستانی، مرتضی، صحیفه رضویه، ص ۳۴۲.
۲۳. رک: طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، ج ۴، صص ۳۲۶-۳۲۷.
۲۴. مجتهدی سیستانی، مرتضی، صحیفه رضویه، ص ۳۴۸.
۲۵. رک: طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، ج ۹، صص ۵۱۴-۵۱۵.
۲۶. رک: همان، ج ۸، صص ۸۴۰-۸۳۹.

منابع:

قرآن کریم.

۱. احمدی، بابک، ساختار و تأویل متن، تهران: نشر مرکز، چاپ چهارم، ۱۳۸۷.
۲. آلن، گراهام، بینامتنیت، ترجمه پیام یزدانجو، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۰.
۳. طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، جلد ۴، ۷، ۸، ۹، ۱۲، ۱۵، ترجمه علی کرمی، تهران: انتشارات فراهانی، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۴. عبد الباقي، محمد فؤاد، المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم، تهران: نشر اسلامی، چاپ نهم، ۱۳۸۷. (برای کشف آیات از این منبع استفاده شد).
۵. عزام، محمد، تجلیات التناص فی الشعر العربی، دمشق: اتحاد الکتاب العرب، ۲۰۰۱ م.
۶. فیض کاشانی، محسن، تفسیر صافی، جلد ۱۵، ترجمه جمعی از فضلاء با نظارت استاد عقیقی بخشایشی، قم: نشر نوید اسلام، چاپ سوم، ۱۳۸۷.
۷. مجتهدی سیستانی، مرتضی، صحیفه رضویه، ترجمه محمد ظریف، نشر الماس، چاپ اول، ۱۳۸۷.
۸. مختاری، قاسم و شانقی، غلامرضا، بینامتنی قرآنی و روایی در شعر سید حمیری، فصلنامه لسان مبین، سال دوم، شماره دوم، ۱۳۸۹.
۹. مفتاح، محمد، تحلیل الخطاب الشعری، بیروت: دار التنویر للطباعة و النشر، الطبعة الأولى، ۱۹۸۵.
۱۰. موسی، خلیل، قراءات فی الشعر العربی الحدیث و المعاصر، دمشق: اتحاد الکتاب العرب، ۲۰۰۰ م.
۱۱. میرزایی، فرامرز، روابط بینامتنی قرآن با اشعار احمد مطر، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه کرمان، شماره ۲۵، ۱۳۸۸.